

SZULOVSZKY JÁNOS

A fordulópontok évtizede

(Az 1880-as évek Magyarországa)

Vázlat

Közismert tény, hogy a 19. század utolsó harmadában alapvető átalakulások zajlottak le Magyarországon.¹ E vázlatos áttekintés arra szeretné felhívni a figyelmet, hogy számos különböző eredőjű, jelentős folyamatban olyan minőségi vagy mennyiségi változás történt az 1880-as években, amelyek miatt méltán nevezhetjük ezt a rövid időszakot a fordulópontok évtizedének.

1. Magyarország népessége 1850-től hat évtized alatt 6 és fél millióval gyarapodott, így az ország lélekszáma 1910-re meghaladta a 18 milliót. A csaknem 60%-os népességnövekedés mögött alapvetően az ún. *demográfiai átmenet* jelensége húzódik meg. Így azt a folyamatot nevezzük, amikor az ipari forradalom előtti agrártársadalmakra jellemző népesedési modelltől áttérés történik a modern ipari és városi társadalmakra jellemző népesedési modellre. A tradicionális társadalmakban mind a születési, mind a halálozási arányszám magas, s időről időre – háborúk, természeti csapások, illetve járványok miatt – rendre bekövetkeznek nagy halálozási többlettel járó népesedési katasztrófák. A közösség fennmaradását a magas születésszám biztosítja. Az éhínségek és a tömegpusztító járványok legyőzése jelenti a demográfiai átmenet első szakaszát, ami révén kibontakozhat a „demográfiai forradalom”.

1850 és 1880 között az ország népessége évente átlagosan 5,8 ezrelékkal növekedett. A növekedés üteme tartósan csak az 1880-as évektől gyorsult fel. A jelentős kivándorlási veszteség dacára 1880 és 1910 között évente mintegy 9 ezrelékkal nőtt a népesség.

1854/55-ben, illetve 1872/73-ban kolerajárvány pusztított, mindkét időmet-
szetben a halálozás meghaladta a születési arányt. Az utóbbi során a járványt követő éhínség súlyosbította a helyzetet, így számítások szerint 350-400.000-re tehető az áldozatok száma. Ez különösen az ország keleti felét sújtotta, kevésbé érintette az északnyugati és a dunántúli megyéket. Az utóbbi térségben az 1870-es években a természetes szaporodás többszöröse volt az országos átlagnak. Az ott megindult demográfiai átmenet lassan terjedt kelet-délkelet felé.

---

1 A következőkben a magyarországi statisztikai adatokat a jogilag hozzátartozó, de térben távoli, a területileg a Horvát-Szlavónországba ékelődött Fiume város adatai nélkül vesszük számba.

Magyarország lélekszáma az 1870-es évek végére érte el újra az 1869. évi szintet. A kolera és az éhínség miatt a legtöbbet szenvedett keleti és délkeleti megyék többsége azonban csak az 1880-as évek végére heverte ki a katasztrófák csapásait. Az országos mutatók az 1880-as évek elején kezdték jelezni a makroszintű demográfiai átmenet kezdetét, s egy szűk évtizednyi időre szétnyílt a demográfiai olló. Kezdetét vette a normális évek halálozásainak lassú és visszafordíthatatlan csökkenése, majd az évtized végén már a születések számában is visszaesés következett. Az 1880-as évek végétől az első világháborúig lényegében párhuzamosan haladt a két görbe lefelé. Mindez az ország egyes térségeiben jelentős időbeli eltérésekkel zajlott. A demográfiai mutatók kedvező alakulásában minden bizonnyal szerepet játszott az életkilátások javulása – az ellátás helyzetén csak az 1860-as évek szárazsága, illetve az 1870-es években kitört keleti marhavész rontott –, s a kiegyezés utáni társadalmi optimizmus, a jobb jövőbe vetett hit, egy folyamatban lévő szemléletváltás.

2. A polgári Magyarország kiépülésének korszakát a városi jellegű települések² népességének nagyütemű növekedése jellemezte. Katus László kalkulációja szerint 1850-ben 2,16 milliót tett ki a városi jellegű településeken lakók lélekszáma. 1910-re ez a szám csaknem 4 millióval gyarapodva 6,1 millióra emelkedett, vagyis hat évtized során 182%-kal nőtt. Mivel ez idő alatt az ország népessége 56,6%-kal nőtt, ez azt jelenti, hogy a városi népesség növekedése több mint háromszorosa volt az országos értéknek. A növekedés üteme 1880-tól némileg felgyorsult: míg 1850 és 1880 között a városi népesség átlagos évi növekedése mintegy 15 ezrelék volt, addig 1880 és 1910 között már csaknem 19 ezrelék lett az évi gyarapodás.

3. Az 1880-as években volt a legdinamikusabb növekedése a kereskedelem, hitel, szállítás terén dolgozók számának: 1880-1890 között 46,7%-kal, azaz 77 ezerrel gyarapodtak. A szolgáltató szektor ily dinamikus kifejlődésében jelentős szerepet játszott a magyarországi zsidóság.

Dinamikus bővülése ellenére a hagyományos piaci kereskedelem nem volt képes kielégíteni a városok és a nagyobb települések növekvő népességének a szükségleteit, ezért a kibontakozó tőkés viszonyok első szakasza a szatócsboltok, vegyeskereskedések elszaporodásának az időszaka volt. Az 1880-as években már kitapinthatóvá vált a belkereskedelem új szakasza, a szakkereskedések megjelenése és fokozatos terjedése. Előbb a mezőgazdasági termékeket, majd pedig a különböző iparcikkeket árusító szaktoltok (vaskereskedelem, ruházati, bútorbolt stb.) tűntek fel – eleinte természetesen a városokban, majd idővel a nagyobb községekben is.

² A nemzetközi statisztikai irodalom bevett gyakorlata alapján a jogilag városnak minősülő helységek mellett ideszámolom az 5000 főnél népesebb községeket is.

4. Az 1880-as években lezárult a hagyományos kézművesipar felbomlásának a 19. század derekán megkezdődött folyamata. Noha szerepet játszott ebben előbb a belső vámhatárok eltörlés után beáramló osztrák gyári termékek konkurenciája, majd a hazai gyáriparnak a kézműves portékák egy részét kiszorító piaci hatása is, amelyet a kiépülő korszerű közlekedési hálózat (egyre nagyobb teret behálózó vasútvonalak), illetve a kisebb településeket is elérő belkereskedelem is felerősített, azonban túlságos leegyszerűsítés lenne a kisipar szerkezetében végbemenő átalakulást pusztán a gyáripar rovására írni. Bár az utóbbinak vitathatatlanul volt hatása abban, hogy teret vesztett egy sor hagyományos kézművesipar (pl. szövő- és fonóipar, fazekas, esztergályos, fésűs, szappanos, kalapos, varga, szitakötő, kötélgyártó, cipész) a gyári portékákkal szemben, néhánynak (pl. lakatos, kovács, bádogos, kádár, asztalos, szabó) pedig megváltozott a működési köre, s függő viszonyba került a nagyvállalatokkal. Mindehhez nem kis mértékben hozzájárult az a körülmény is, hogy a 19. század utolsó harmadában szinte gyökeresen átalakult a hagyományos paraszti kultúra és társadalom, s ennek megváltozó igényvilága is olyan kihívásokat jelentett a kézművesség számára, amelyre az nem mindig tudott megfelelő válaszokat adni. Egy sor mesteriség, főként az élelmezéssel kapcsolatos, illetve a személyi szolgáltatásokat nyújtó iparok előtt azonban továbbra is viszonylag tág működési tér maradt. Jóllehet, az 1880-as években kezd nagyobb mértékben Magyarországon kibontakozni a gyáripari termelés, az évtized végéig még a kézműves kisüzem maradt az ipar uralkodó üzemformája.

5. Az 1880-as évek elején a magyarországi ipar növekedésének az üteme beérte az ausztriai, s egészen az első világháborúig – a John Komlos által kiszámított ipari termelési indexek idősorai alapján – végig nagyobb növekedést ért el. A modern gyáripár kiépülésével párhuzamosan az ipar munkaerő-felszívó ereje 1887–1914 között, a magyarországi ipari forradalom kiteljesedésének idején volt a legerőteljesebb. Az adatok tanúsága szerint az Osztrák-Magyar Monarchia fél évszázada esélyt adott a gazdasági felzárkózásra, s ezzel a lehetőséggel éltünk is.

6. Az 1880-as években olyannyira a világ élvonalába tartozott a magyar malomipar, hogy az észak-amerikai malomipar fellegvárából, Minneapolisból már ipari kémet küldtek ennek titkait kifürkészni. A természeti energiaforrás helyétől függetlenül telepíthető, mérnökök által tervezett gőzmalmok tökéletesítésében ugyanis nemzetközi viszonylatban is jelentős szerepet játszottak Magyarországon élő szakemberek. Mechwart András, Ganz Ábrahám, és Haggemacher Károly újításai révén világszabadalmak jöttek létre Magyarországon (hengerszék, Haggemacher-féle síkszita). Ezeknek, valamint a magas sikértartalmú, acélos magyar búzáknak, s a jó termésátlagoknak köszönhetően az első világháborúig Magyarország a gabonatermesztés, gabona- és lisztkivitel, a malomipar s a hozzá szorosan kapcsolódó malomipari gépek gyártása terén vezető szerepet játszott a világon.

7. A kibontakozó tőkés viszonyok közepette a hiteléletben eleinte még fontos szerep hárult azokra a nagykereskedőkre, akik a kereskedelem mellett váltótűzletekkel, bank- és értékpapír üzlettel is foglalkoztak. Mellettük az 1850-es évek második felében egyre-másra alakultak pénzüzletre szakosodott pénzváltó irodák. Az 1860-as évek hiteléletének már ezek adtak lendületet. A kereskedőcégek alatt működő magánbankházak alkonya az 1880-as évekre jött el. Ausztria és Magyarország viszonyának közjogi rendezése a hitelügy rendkívül dinamikus kibontakozásának nyitott teret, azonban ezt az 1873. évi tőzsdekrachot követő pénzügyi válság, illetve az 1870-es évek második felének gazdasági recessziója egy időre visszavetette. A pénzügyi infrastruktúra megerősödése az 1880-as évek elejétől vett újabb lendületet. 1873-ban 632 hitelintézet működött Magyarországon, 1880-ban alig 7 %-kal több, 677 volt a számuk. Ezt követően tíz esztendő alatt – elsősorban a hitelszövetkezetek számának nagyarányú gyarapodása miatt – jelentősen megugrott, 80%-kal nőtt, s 1221-re emelkedett a hitelintézetek száma. A gazdaság legdinamikusabban növekvő és nemzetközi összehasonlításban is legfejlettebb ágazatává a hitelszervezet vált.

8. Társadalomtörténeti szempontból fontos fejlemény volt az 1886-ban megalapított Magyar Királyi Postatakarékpénztár, amely külföldi példák nyomán a pénzmorzsák összegyűjtésére létesült. Ennek az intézménynek a létrehozása Baross Gábor egyik első jelentős, a kezdeményezéstől egészen az országgyűlési előterjesztésig a nevéhez fűződő sikere volt. Jóllehet, a Postatakarékpénztár létesítéséről szóló 1885. évi IX. tc. 3,6%-ban állapította meg az alkalmazandó kamatlábat, s ez 0,8-1,5%-kal alacsonyabb volt az átlagos banki kamatoknál, az új pénzügyintézmény mégis átütő sikert ért el azzal, hogy mindössze 50 krajcárban szabta meg a legkisebb elfogadható betétösszeget. Okkal fogalmazott Vargha Gyula ekképpen: „a postatakarékpénztárat azok az apró megtakarítások keresik föl, melyeket a közönséges takarékpénztárak, éppen kicsinységüknél fogva fel nem szívnak, hanem elkallódní engednek”. Amikor 1886. február 1-én takarékpénztár üzletággal megkezdte működését, mintegy 700 postafiókban lehetett igénybe venni a szolgáltatásait. Az év végére már a postahivataloknak több mint a felében, mintegy 2000 helyen működött Postatakarékpénztár. 1891-re már valamennyi postahivatalban rendelkezésre állt postatakarékpénztári szolgáltatás. 1913-ban már csaknem 4700 volt a fiókjai száma. Ezek jelentőségét többek között az adja, hogy a társadalom szélesebb körei számára szorgalmazta és lehetővé tette a takarékoskodást. 1886-ban 942 pénzügyintézet működött Magyarországon, zömmel a városokban, így a településeknek még az 5%-át sem tette ki azon helységek aránya, ahol elérhetőek voltak ezek pénzügyi szolgáltatásai. A Postatakarékpénztár kisebb községekben is működő országos hálózatának köszönhetően már az alapítás évében jelen tudott lenni a települések egytizedén. 1892-ben pedig már minden negyedik településen volt fiókja. A postatakarékpénztárak szolgáltatásaival elsősorban a kézműiparosok, a házcselédek és csekélyebb mértékben a napszámosok éltek.

9. Az 1880-as évek elejére kormányzati körökben is egyre inkább kezdték felismerni, hogy az államnak nem elég csupán kereteket kijelölni, a köz érdekében olykor szükséges preferálnia, vagy éppen bizonyos korlátokat felállítania is. Az 1872. évi VIII. törvénycikk, az első ipartörvény a megalkotása óta folyamatosan a kritika kereszttüzében állt. A korlátlan iparszabadság bevezetése következményein túl az 1873. évi tőzsdekrach áttételei a kézművesipart különösen érzékenyen érintették. Az 1879-ben megrendezett második országos iparosgyűlés idejére már meglehetősen sok rossz tapasztalat gyülemlt fel. Egyre-másra érkeztek a panaszok, hogy az ipari pályát elárasztják a hozzá nem értő, már mindenből kikopott, megbízhatatlan elemek, akik gyatra minőségű portékáikkal megfertőzik a piacot. Ennek hátrányait erősen érezték a továbbra is minőségi munkát végző régi mesterek. Ekkor már hivatkozhattak arra is, hogy az osztrák törvényhozás bevezette a képesítés elvét, s ott bizonyos iparágakban már csak az lehet önálló iparos, akinek ehhez meg van a szükséges végzettsége.

Az új ipartörvény-javaslat 1884. február elején a Tisztelt Ház elé került. A törvényjavaslatba hosszas viták után bekerült a *képesítés elve*, valamint az ezzel összefüggő néhány fontosabb rendelkezés (a tanoncidő kitöltése, ill. a segédlevél megszerzése, két évi szakba vágó gyakorlat követelménye stb.). Bár a képviselőházi vita eredményeként némileg csorbult a képesítés elve, a honatyák az ipartörvény-javaslatot megszavazták. Rövid felsőházi tárgyalás és elfogadás után 1884. május 18-án a király szentesítette a törvényt, amely három napra rá már a Magyar Törvénytárban is kihirdetésre került. Míg a szinte teljes iparszabadság elvén alapuló 1872. évi ipartörvény értelmében minden ipar szabad lett, addig az ún. *második ipartörvény* az „ipari rend és az iparfejlesztés érdekében” *korlátozott iparszabadságot* biztosított.

10. 1882. január elsején életbe lépett 1881. évi XLIV. törvénycikk, az ún. *első ipartámogató törvény*. Ez új korszakot nyitott, igazán csak ekkortól beszélhetünk tudatos kormányzati iparfejlesztési politikáról. Előtte a magyar állam 1868-tól 1880-ig mindössze mintegy 416 ezer koronát fordított ipari célokra, beleértve a háziipar és az iparoktatás támogatását is. Ezzel szemben 1880-tól 1890-ig valamivel több, mint egy és egynegyedmillió korona, átlag évi 126 ezer korona jutott iparfejlesztésre és iparoktatásra. Az első ipartámogató törvény beváltotta a hozzá fűzött reményeket, így újabbak (1890: XIII tc., 1899: XLIX. tc., 1907: III. tc.) követték, amelyek fokozatosan bővítették a kedvezmények és a kedvezményezették körét.

11. Az új gazdasági rend számára alapvetően fontos volt a nagytömegű áru mozgatását lehetővé tévő szállítási módok széles körű kiépítése. Sajnos, az 1850-es népszámlálás nem tartalmazott részletes foglalkozás-statisztikát, s az 1857. évi sem alkalmazott kellően tagolt csoportosítást. Becslésem szerint 1857-ben legalább 65 ezren dolgozhattak a *kereskedelem, hitel és szállítás* berkeiben. 53 esztendő leforgása alatt már 467 ezren voltak, vagyis 1910-re e foglalkozáscsoport művelőinek a lélekszáma 618 százalékos növekedést mutat, ami csak-

nem évi 2,8 százalékos bővülést jelent. De ha a későbbi és megbízhatóbb 1869-es népszámlálástól nézzük az adatokat, akkor is kimagaslik a többi foglalkozáscsoporthoz képest a kereskedelem – hitel – szállítás szférájában dolgozók számának a kiterjedésedése: 1910-re 126 ezerről 467 ezerre, azaz 270%-ra nőtt. Az 1857 és 1880 közötti 23 esztendő alatt évi 3,8%-os volt a növekedés. A következő 3 évtized során e foglalkozáscsoportban dolgozók számának a növekedése bár csekély mértékben visszaesett, a többi ágazathoz képest még mindig a legkiemelkedőbb, 3,2%-os gyarapodást mutatott fel évente.

12. Az 1880-as évek korszakhatárt jelentenek a vasútépítés terén is. Míg a kiegyezést követően, 1867 és 1873 közötti „vasútláz” idején évente 585 km új vasútvonalat adtak át, addig az 1873-as válságot követő időszakban, 1874-1881 között csupán ötödannyi, átlag évi 119 km vasút épült. Az 1880-as években csaknem a vasútláz idejét idéző ütemben épültek ismét a vasútvonalak. 1882-1886 között már átlag 429 km készült el évente, s a harmadik nagy vasútépítési hullámban, 1887-1898 között pedig lényegében elérte a kiegyezés utáni dömping-szintet az újonnan átadott vasúti vonalak hossza (évi átlag 583 km).

13. Az 1880-as évek a magyar vasút államosítása jegyében teltek. Az 1880-as évekig több nagy vasúti társaság működött egymás mellett. Mivel nem volt más szállítási alternatíva, e társaságok helyzeti előnyükkel meglehetősen visszaéltek, az állammal szemben is érvényesíteni tudták akarataikat. Az államosítás első lépését a Tiszavidéki Vasút megváltása jelentette (1880. évi XXXVIII. tc.). Csaknem ezzel egy időben fogadta el a törvényhozás a korszakos jelentőségű 1880. évi XXXI. törvénycikket a helyi érdekű vasutakról. Ez lehetővé tette, hogy az ország félreesőbb vidékein is épülhessenek – állami kamattámogatás nélkül – a helyi erők összefogásával, az érintett térség forgalmi és gazdasági igényeinek megfelelő, olcsó és jövedelmező vasutak. E kezdeményezéshez a példát az arad-körösvölgyi vasút mutatta.

A vasutak államosításában 1882-től államtitkárként, majd 1886-1892 között miniszterként oroszlánrésze volt Baross Gábornak. Amíg 1885-ig alapvetően kényszerűségből, pénzügyi okok miatt vállalkozott az állam a magántársaságok megváltására, addig Baross miniszterségétől kezdődően már tudatos a kormányzati törekvés az államvasúti rendszer megvalósítására. A Vasminiszter ugyanis felismerte a hálózatot képező állami vasútban a gazdaságpolitika alakításának a lehetőségét. Ehhez először az elszigetelt, a magánvasutak vonalai között helyezkedő MAV-vonalakból egységes hálózatot kellett formálni, majd ésszerű átszervezésekkel hatékonyabbá tenni.

14. Az 1889. augusztus 1-ével bevezetett ún. *zónatarifa* rendszerrel sikerült a magyar társadalmat mozdulásra készíteni. Eddig a vasutat elsődlegesen áruszállításra használták, a személyforgalom nem volt számottevő. A zónatarifa bevezetését követő 11 hónap alatt 7 millióval nőtt meg az utasok száma, 1892-ben az 1888. évihez képest 216 százalékkal több utast szállítottak. Ez a hatalmas növe-

kedés aligha történhetett volna meg a falusi társadalom bekapcsolódása nélkül. Társadalomtörténeti szempontból fontos fejlemény, hogy az olcsó vasúti utazás lehetőségével a korábban meglehetősen bezárkózó paraszti közösségek kinyíltak a tágabb külvilág felé. Megélénkült a munkaerőpiac is, immár egy kedvező munkalehetőség elfogadásának kevésbé volt gátja a távolság, s az emberek fokozottabb mértékű utazásai az üzleti életet is élénkebbé tették. Minden várakozást felülmúló magyarországi sikere után több országban is bevezettek ezt az új díjszabási metódust.

15. 1880 táján megtörtént a kritikus határ átlépése: a nem-agrárnépeség aránya meghaladta a 25%-ot. 1880-ban a lakosság 73%-át tartotta el a földművelés és állattartás. 1910-re ez az arány 61,5%-ra csökkent. A kereső népesség főbb csoportjaira vonatkozóan 1869-től rendelkezünk összehasonlítható adatokkal. Az 1910-ig tartó időmetszetben a főbb csoportok között az őstermelés volt az egyetlen, amelyiknél a két szélső pont között abszolút számokban fogyást mutatott az egyenleg: míg 1869-ben még több mint ötmillió kereső talált megélhetést az agráriumban, négy évtized múltán már mintegy 350 ezer fővel voltak kevesebben. 1869 és 1880 között a mezőgazdaságot is súlyosan érintő recesszió miatt 12,3%-kal csökkent az őstermeléssel foglalkozók száma. 1880-tól 2,6%-kal, 1890-től pedig 10,2%-kal nőtt egy évtized alatt az ebben a szektorban dolgozó keresők száma, ám 1900-tól újra apadt – ezúttal 6,1%-kal – a dekád során az összeírt őstermelők száma. A létszámnak ez a hullámzása is jelzi, hogy az agrárszektor problémákkal terhelt volt.

Ahogy Vörös Károly rámutatott, a jobbágyfelszabadítás azt a reményt keltette, hogy a szabaddá vált parasztbirtok versenyképes lesz, s ezáltal megőrizhető marad a paraszti életforma. Ez az illúzió azonban csak az első nemzedéket jellemezte, a következő generáció már leszámolt ezzel. Az 1880-as évekre ugyanis világossá vált, hogy az új korszak viszonyai között a paraszti gazdálkodás csupán a hagyományos termelési eszközök kisebb alakítgatásával, illetve egyes termelési eljárások apró, tapasztalati úton csiszolódó, gyakorlatias módosításával már nem tud igazán helyt állni. Saját erőből nem tudnak annyit megtakarítani, pénzeszközöket felhalmozni, amennyi a gazdaságok fejlesztésére, korszerűsítésére szükséges lenne. (Éppen ezért korszakos jelentőségű volt, hogy a paraszti hitelügyek biztosítására az 1880-as években helyi hitelszövetkezetek kezdtek el működni, ezek országos méretű összefogására és szervezetté formálására csak az 1890-es években került sor.) A gazdák rádöbbenek, hogy a gazdasági versenyben csak a hagyományos formákon túllépve lehet esélye a parasztbirtokoknak. Mindez jelentős szemléletváltást eredményezett, amely szinte a paraszti élet minden területére kihatott.

16. *A paraszti gazdálkodás terén az 1880 utáni korszakot a specializálódás jellemezte.* A specializáció az ún. tájtermesztéssel, a tájfajták térhódításával függött össze. A tájhoz és a piachoz igazodó növénytermesztés elsősorban a kertészek körében bontakozott ki. A mezőgazdaság tőkés viszonyai közepette még ha a fő-

lősleget piacra vitték is, sokáig az önellátásra törekvés jellemezte a parasztgazdaságokat. A kimondottan árutermelő paraszti gazdaságok aránya nem volt nagy. Az árutermelés tekintetében a történelmi borvidékek gazdaságai mellett az intenzív kertkultúrák vidékei jártak elől, megcélozva a nagyvárosok zöldség- és gyümölcsszükségletének kielégítését.

A 19. század utolsó harmadában az állattenyésztés terén is kibontakozott a tájfajták térnyerése. Az 1880-as évek elején a *tenyészkörletek* kijelölésénél igyekeztek figyelembe venni a helyi adottságokat. A kapás- és kerti kultúrákban, az intenzív állattartásban, vagyis a munkaigényes ágazatokban a kisüzemek életképeseknek bizonyultak. Egyes tájak kivételével összességében csökkent a falusi társadalomban az önellátás mértéke, s megnőtt a piac szerepe.

17. A magyar gazdaság exportszerkezetében 1840-ben az állati termékek 60%, a gabonafélék részesedése 26,5% volt. Mivel mezőgazdaságunk kapitalista viszonyokra való áttérése egybeesett egy, a gabonaféléket felértékelő erőteljes európai konjunktúrával, ehhez Magyarország egy gyökeres szerkezetváltással igazodott. A magyar exportban így 1870-ben a gabonaneműek aránya 52,7%, az állati termékeké pedig már csak 33,7% volt. Az 1870-es évek végén kezdődő agrárválság a gabonát és a gyapjút értékelte le a legnagyobb mértékben – azokat a termékeket, amelyek termelése az előző időszakban Magyarországon előtérbe került. Mivel a gyapjúval ellentétben a gabona esetében az árcsökkenés nem járt együtt értékesítési nehézségekkel, s az európai átlagnál jobban lehetett értékesíteni a Monarchia védett piacán a gabonaféléket, ezért e téren nem indult meg lényegi szerkezetátalakítás, a korábbihoz hasonló jövedelem elérése érdekében inkább a többtermelést célozták meg a magyar gazdák. Összességében az agrárium fejlődése az 1880-as, de különösen az 1890-es évektől az első világháborúig tartó időszakban alapvetően az állattenyésztésnek volt köszönhető. Mind az állatállomány, mind pedig az állatkivitel jelentősen megnőtt. Míg az 1880-as évek elején a magyar agrárkivitel 57%-át a növényi termékek adták, s csak 43%-a volt élő állat és állati termék, addig 1913-ra már fele-fele arányban osztozott a kivitel értékén az agrárium két szektora.

Az állattenyésztés terén lényeges változások zajlottak. 1880–1914 között a magyar szarvasmarha-állomány csaknem teljesen kicserélődött. Dánia kivételével sehol sem ment végbe ilyen gyorsan a fajtaváltás. E folyamatban a nagybirtok és a kormányzat szerepe kevésbé volt meghatározó, annál inkább az volt új iránt fogékony kisbirtokos parasztoké. Nélkülük nem is mehetett volna végbe e néhány évtized alatt a fajtaváltás, ugyanis a marhaállomány túlnyomó részét a parasztgazdaságokban tartották. A parasztság élenjárt a tájfajták kitenyésztésében.

A fajtaváltás egy sor változást gerjesztett: istállózó tartásmód terjedése, előtérbe kerültek a természetett takarmányok, együtt járt a kapás növények, különösen a kukorica szerepének terjedésével, illetve a tejtermelés és tejjagdálkodás szerepének növekedésével. E folyamat egy-egy állomását képezte a legeltető pásztorkodás, azaz a külterjes állattartás visszaszorulása és a legelők feltörése. A váltás következtében megnőtt a gazdaságok munkaerő- és munkaidő-szükségle-

te, s beruházásokra (megfelelő istállókra, takarmánytárolókra, gépekre) is szükség volt. Átalakult a marhaállomány összetétele is: a parasztgazdaságokban csökkent az igásökrök részaránya, viszont a teheneké növekedett. 1880 után az állam arra törekedett, hogy a szürke magyar marhafajtát és a nemzetiségek kezén levő többi fajtát is keresztezéssel, nyugatról vásárolt tenyészbikák révén „feljavítsa”. A fajtaváltás tájanként eltérő ütemben ment végbe. Az istállózó tartás-mód térhódításával és a fajtaváltással átrendeződtek az országban a marhatartás jellegzetes körzetei is.

A parasztgazdaságoknak az állattenyésztésben játszott hangsúlyos szerepvállalásának társadalomtörténeti jelentősége igen nagy volt: a mezőgazdasági jövedelmek egyre nagyobb része a parasztság zsebébe vándorolt. Nagy Mariann kiszámította, hogy 1906 és 1910 között évi átlagban a magyar mezőgazdaság nettó termelési értéke 3129 millió korona volt, amelyhez a növénytermelés (a szőlészettel és borászattal együtt) 1670 millióval (53,4%), az állattenyésztés 1459 millióval (46,6%) járult hozzá. A 100 holdon aluli gazdaságok 83 %-ban részesedtek az állattenyésztés jövedelméből.

18. Az állattenyésztéshez képest a növénytermesztés sokkal konzervatívabb pályát futott be. Azonban itt is tetten érhető egy szerkezetváltás, még ha az nem is volt olyan nagymértékű, mint ami az állattartás terén végbement. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a burgonya, a kukorica, a cukorrépa és a takarmánynövények vetésterülete sokkal nagyobb mértékben és gyorsabban növekedett, mint a gabonáé, továbbá megjelent a homoki szőlőtermesztés, s egyes területeken az intenzív zöldség- és gyümölcstermesztést folytattak. A takarmánynövények termesztése meglehetősen minimális volt, a rét- és legelőgazdálkodás terén sem volt számottevő előrelépés.

A szemtermelés egyoldalú dominanciája végigvonul a korszak magyar agráriumában. Lényegében csak Bécs magyarországi vonzáskörzetében, a korabeli Magyarország legintenzívebb mezőgazdasági övezetében, Dunántúl és Északnyugat-Magyarország egy sávjában volt ennél kedvezőbb termelési szerkezet. Kivételt képeznek e téren a kertkultúra dunántúli (soproni, Győr környéki, szigetvári, nagyatádi, mohácsi, kalocsai, sárközi és mezőföldi) övezetei, valamint a Duna-Tisza közti homokhátság nagyhatárú városainak (Cegléd, Kecskemét, Kiskunhalas, Nagykőrös, Szabadka, Szeged) kertkultúrás tanyavilága, s hozzá kapcsolódóan a Tiszántúl északi körzete és a Körös-Maros szöge. Az Alföld többi részén a búza és a kukorica monokultúrás termesztése folyt.

A nagybirtok és a paraszti üzemforma nemcsak birtokméret és a rendelkezésre álló – vagy éppenséggel hiányzó – pénzügyi források tekintetében különbözött, hanem a szakmiseretben is, a parasztgazdaság rovására. (A gazdaképzés terén igazán csak a két világháború között történt előrelépés.)

A jobbágyfelszabadításig, illetve a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének a kibontakozásáig a szántóföldi növénytermesztés a gabonaféléken nyugodott. A növénykultúra egyoldalúságát a nyomásos határhasználat konzerválta. A fordulókénszer, vagyis az ugar és tarlólegettetés azt jelentette, hogy az egyes fordú-

lókban a helyi szokás által megengedett növényfajtákon kívül gyakorlatilag mást nem lehetett termesztani. E tradicionális gazdálkodás a jobbágyfelszabadítást követő két évtizedben az előrehaladó tagosítások következtében visszaszorult. A szabad gazdálkodásra áttérő településeken és az elkülönített, volt allodiális szántóterületeken egyre nagyobb teret hódítottak az addig csak a ház körüli kis kertekben termesztett *kapásnövények*. A kapások közt elsősorban a kukorica volt az a kultúrnövény, amely a paraszti gazdálkodást a belterjesedés irányába tolta. A dohány szerepe jóval korlátozottabb volt, csak néhány területre szorítkozott.

Néhány uradalomtól eltekintve a belterjesedés az élőmunka arányának növekedésében nyilvánult meg, nem pedig a gépesítés térhódításában. A kapásnövények szántóföldi elterjedése lényeges változásokat idézett elő a hagyományos paraszti gazdálkodásban és életformában. Mivel e növénykultúrák nagyobb munkaráfordítást igényelnek, ezért nőtt a földművelés belterjessége, s a terméshozamok emelkedése miatt nagyobb népességszám eltartására nyílt mód. Az intenzív műveléssel elsősorban a kézi erő igénybevétele növekedett. Mivel a paraszti gazdálkodás hagyományosan *a családi munkán* nyugszik, ezért a jelentősen megnőtt élőmunka iránti igény miatt a nőknek az eddiginél nagyobb mértékben kellett bekapcsolódnuk a mezőgazdasági munkákba, de az idősekre és a gyerekekre is több feladat hárult. A családi munkaszervezetben mindenki munkaerejéhez képest kapott feladatokat. A belterjesebb művelésmód tehát a korábbinál nagyobb munkaterhet rótt a parasztságra, ami alapvetően megváltoztatta a parasztgazdaságok időgazdálkodását. A gazdálkodás mind nagyobb szakértelmet és ésszerű munkaszervezést követelt meg. Felértékelődött az egyéni szorgalom is. A korabeli megnyilatkozások tanúsága szerint a jobbágyfelszabadítás utáni első nemzedéket – a megváltozott viszonyok dacára – még nem nagyon jellemezte a szorgalom erénye, s akkoriban még a telkes, hatókrös gazda presztízse volt a legnagyobb a faluban. A kapásnövények jelentőségének a növekedésével függ össze az, hogy az 1880-as évektől kezdett az élre kerülni a falu belső értékrendjében a vállalkozó szellemű, értelmes, ügyes és szorgalmas gazda. A második nemzedék tapasztalata és ethosza az, hogy csak a látástól vakulásig tartó fáradságos munkával lehet az ötről a hatra jutni.

19. A népi táplálkozáskultúra kutatói szerint az 1880. esztendő korszakhatárnak minősül: lezárja a népi táplálkozásnak az 1780-tól számított, a nemesi-polgári táplálkozáskultúrával szembeni távolságtartásának, úgynevezett paraszti stílusának időszakát, s 1880-tól keltezik a táplálkozásnak az élelmiszerpiac által is meghatározott modernizációja, belső kiegyenlítődésének periódusát. A paraszti háztartásban az 1880 és 1910 közötti évtizedek fordulatot hoztak az ételkészítés helye és módja tekintetében. Ugyanis erre az időre esett a vaslapos tűzhelyek széles körű elterjedése a parasztházakban. Ez együtt járt az addig a szabad tűzön és a kemencében főzésnél használt tűzálló cserépedények kiszorulásával, amelyek helyét fém főzőedények vették át. Mivel ez idő tájt a korábbinál jóval erősebb és szövevényesebb lett a városiak és a vidékiek közvetlen

kapcsolata, a „személyes érintkezések láncolatának társadalmi réteghatárokat átlépő hálózata”, ennek következtében a városi-polgári étkezési szokásokból egyre több minta került át a paraszti kultúrába. Megkezdődött a húsfogyasztás összetételének az átrendeződése: míg a marhahús folyamatosan vesztett a korábbi súlyából, addig a sertés- és baromfihús aránya emelkedni kezdett, és megindult a cukorfogyasztás gyors emelkedése: 1880 és 1900 között megduplázódott, kettőről négy kg-ra emelkedett az egy főre jutó cukorfogyasztás. (A hazai cukoripar gyors felvirágzását a cukoradóról szól 1888. évi XXIII. tc. indította el, mely számos állami kedvezményt biztosított a cukorgyárak számára. Ezt követően néhány év leforgása alatt megkétszereződött a cukorrépa vetésterülete. Ez döntően az uradalmakat érintette, a cukorrépa termesztése alapvetően az ő kezükben volt.)

20. A jobbágyság utódainak öltözetváltását tanulmányozva, Györffy István az 1880-as évek legelejét jelölte meg az egyik korszakhatárként. Megfigyelései alapján ugyanis arra az általános érvényű következtetésre jutott, miszerint a felszabadult jobbágyság első nemzedéke (1848-1881) először a régi viseletet tette különösen díszessé. Ez volt a szűcs- és szűrhímzések aranykora. A második nemzedék (1881-1914) azonban már a teljes posztóruhát, a leegyszerűsödött úri, „magyar ruhát” részesítette előnyben. Természetesen a parasztság egyes rétegeinek a különböző lehetősége és mentalitása is meghatározta azt, hogy milyen divatot követett.

21. Az etnomuzikológusok összehasonlító vizsgálatai szerint a zenei ízlés gyökeres változása minden bizonnyal összefügg a társadalom szerkezetében és a személyiségtípusban lezajló változásokkal. Ismeretes, a 19. század magyar paraszti társadalmának egyik hozadéka az új stílusú népdal megjelenése és „szökőár-szerű” elterjedése volt. Alighanem ugyancsak a társadalom mentalitásbeli változását jelzi az is, ha az élcélődés hogyanja megváltozik. Ez alapján sokatmondó, hogy a jellegzetes magyar anekdotázás az 1880-as években a végnapjait élte. A 19. század utolsó évtizedét már a vicc uralta – igaz, eleinte jobbára csak a városi aszfalton.

22. A hazai ármentesítés történetében is korszakhatárként emlegetik 1880-at, bár az 1850-ben megindult első korszak záróeseményének inkább indokolt az 1879-es nagy szegedi árvízet tekinteni. Ezután ugyanis már nem lehetett nem foglalkozni a felvetődő problémákkal. Újra kellett gondolni a Tisza-völgy szabályozásának kérdéseit, elodázhatatlanná vált a védművek megerősítésének a feladata. Mindenesetre a Tisza-völgyében 1850 és 1880 között 1,4 millió hektárt mentesítettek az esetleges árvíz elöntéseitől. Az 1880–1900 közötti második szakaszban – mintegy 3,5 millió hektárnyi területen – a korábbi hibák korrigálásával, illetve az átvágások kotrásával lényegében befejezték az elképzelt szabályozási és ármentesítési munkákat a Tisza-völgyben. 1880-ban a Duna völgyében is megkezdődtek a nagyobb arányú ármentesítési munkálatok. 1881-ben sor került

a töltésméretek első szabványosítására és a töltéseknek a szabványok szerinti kiépítésére. A 80-as évek derekán két fontos jogszabályt alkotott az országgyűlés: az ún. tiszai törvényt (1884: XIV. tc.) és a vízjogi törvényt (1885: XXIII. tc.). Ezek az adott területeken hosszú évtizedekig irányt mutattak.

23. A vízrendezés közvetve és közvetlenül az élet számos területére kihatott. *Az egykori árterületek hasznosításában változás történt, a mezőgazdaságának szerkezete jelentősen átalakult.* Az addigi rét- és erdőgazdálkodással szemben egyre inkább előtérbe került a gabona-, kukorica- és takarmánytermesztés, s a szántóföldeken teret hódítottak a belterjes kultúrák. A vízrendezés óriási teljesítmény volt, a maga korában ez méltán kivívta Európa csodálatát. A vízrendezés terén e „második honfoglalással” a hollandokkal voltunk versenyben az első helyért.

24. Az 1880-as esztendő fontos fejleménye, hogy immár következetesen megjelenik a törvényhozás során a törekvés a természet értékek megóvására – igaz, még nem feltétlenül prioritásként, hanem a gazdasági érdekek mellett felmerülő szempontként. A természeti értékek védelmét szorgalmazó első nagyobb szabású társadalmi megmozdulásra 1879-ben került sor. Ekkor rendezték meg a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók harmadik vándorgyűlését, amelyen szót emeltek a természeti értékek védelmében. Ebben az esztendőben született meg az 1879. évi XXXI. tc., az első erdőtörvény is, amelyet a szakirodalom az első természetvédelmi jogszabálynak tekint. E törvény előírásai lehetővé tették egyes földtani, erdészeti, növénytani és tájképi értékek védelmét. Az 1883-ban elfogadott *második vadászati törvénynek* (1883: XX. tc.) is voltak természetvédelmet szolgáló intézkedései. Többek között az év meghatározott szakaszaiban időszakos vadászati tilalmat írt elő, s korlátozta egyes állatok vadászát, s minden időben tiltotta az énekes madarak pusztítását. Az 1888. évi XIX. tc., az ún. *első halászati törvény* – a második vadászati törvényhez hasonlóan – gazdasági megfontolásból vett védelmébe bizonyos állatfajokat, de egyúttal tartalmazott kimondottan természetvédelmi előírásokat is. Így például elősegítette a természetes vizekben élő halak szaporodását és tenyésztését, kimondta az ívóhelyek fokozott védelmét, halászati tilalmi időket írt elő, s halfajonként meghatározta a kifogható legkisebb halméretet. 1888-ban került sor az első védetté nyilvánító rendeletre, ám ez elsősorban az ez irányú gondolkodás első megjelenése miatt figyelemre méltó.

* * *

Lehetne még példákat sorolni, de az eddigiek is egyértelműen mutatják, hogy meglehetősen sok téren számít korszakhatárnak az 1880-as évtized. Bár ha külön-külön csak a gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti vagy néprajzi irodalmat nézzük, mindegyik egyaránt kitér rá, szempontjukból milyen fontos fejlemények zajlottak ekkor, a történések igazi súlyáról akkor kapunk képet, ha mindegyik érintett területet számba vesszük.

Mivel a dolgozatban vázolt folyamatok az ország egyes területein nem egyformán és nem is feltétlenül egy időben zajlottak le, a társadalomtörténeti, illetve a történeti néprajzi kutatásoknak továbbra is fontos feladata lenne e területi-időbeli eltérések okainak, a tradíció és modernitás – regionális különbségekben megmutató – mozgatóerőinek a feltárása.

Fontosabb irodalom

Terjedelmi okok miatt nem áll módomban részletes szakirodalmi adatolás. Itt is csak a legfontosabb összegző munkák megemlítésére szorítkozhatom. További irodalommal szolgálnak a Habsburgermonarchie IX. kötete számára írt áttekintéseim (Die gewerblich-industrielle Arbeitswelt in Ungarn. In: Helmut Rumpler Hrsg.: Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918. Band IX/1. Soziale Strukturen. Wien, 2010. 379-422.; Die Dienstleistungsgesellschaft in Ungarn. In: Rumpler, Helmut i.m. 467-491.).

Balassa Iván főszerk.: Életmód. Magyar Néprajz IV. Bp., 1997.

Berend T. Iván–Ránki György: Ungarns wirtschaftliche Entwicklung 1849–1918.

In: Alois Brusatti (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. I: Die wirtschaftliche Entwicklung. Wien 1973. 462–527.

Bojtár Imre – Károlyi Zsigmond: A Tisza szabályozása I–II. Bp., 1971.

Csató Tamás: A belkereskedelem fejlődésének néhány főbb vonása a tőkés korszakban. Történelmi Szemle, 1975. 4. sz.

Csató Tamás: A belkereskedelem Magyarországon a 19-20. században. Budapest, é. n. [1994.]

Fejér László szerk.: Vizeink krónikája. A magyar vízszabályozás története. Bp., 2001.

Fél Edit – Hofer Tamás–K. Csilléry Klára: A magyar népművészet. Bp., 1969.

Flórián Mária: Magyar parasztviseletek. Bp., Planétás Kiadó, 2001.

Frisnyák Zsuzsa szerk.: Baross Gábor. Bp., 1997.

Gaál László: A magyar állattenyésztés múltja. Budapest, 1966.

Gaál László: A magyar növénytermesztés múltja. Budapest, 1978.

Gunst Péter–Hoffmann Tamás szerk.: A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században. Bp., 1976. (Agrártörténeti tanulmányok 4.)

Gyáni Gábor: Iparosodás és urbanizáció Magyarországon. In: Zsófia Németh/Csaba Sasfi (Hrsg.), Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok (Rendi társadalom – polgári társadalom, 7). Debrecen 1997. 15–24.

Gyimesi Sándor: A kapitalizmus és a parasztgazdaság. Ethnographia, LXXIX. 1968. 149–162.

Györffy István: Matyó viselet. Bp., 1956.

Hofer Tamás – Fél Edit: Magyar népművészet. Bp., Corvina, 1975.

Hofer Tamás: Három szakasz a magyar népi kultúra XIX-XX. századi történetében. Ethnographia, LXXXVI. 1975. 2–3. sz. 398–414.

- Ihrig Dénes szerk.: A magyar vízszabályozás története. Bp. 1973.
- Károlyi Zsigmond: A vízhasznosítás és vízgazdálkodás története Magyarországon. Bp. 1960.
- Károlyi Zsigmond: A vízhasznosítás és vízgazdálkodás története Magyarországon. Bp. 1960.;
- Katus László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: Kovács Endre szerk.: Magyarország története (1848-1890) Budapest 1979. 913–1038.
- Katus László: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867 – 1913). In: Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe. Budapest 1970, S. 35–127.
- Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914). In: Péter Hanák szerk.: Magyarország története (1890-1918). Budapest 1978. 263–401.
- Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711-1914. Pécs, 2009.
- Katus László: Szállítási forradalom Magyarországon a 19. században. In: Lengvári László szerk.: In memoriam Barta Gábor. Pécs, 1996. 385–393.
- Kósa László: Parasztosodás – polgárosulás. A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században. In: Mohay Tamás szerk.: Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Debrecen, 1992, 143–155.
- Kósa László: Természeti csapások és civilizációs következményeik a 19. században Magyarországon. Ethnographia, 2009. 120. évf. 3. szám 237–256.
- Kovács I. Gábor: A kalendárium szerepe az új értékek bevezetésében a magyar parasztság körében. In: Hoppál Mihály–Szecskő Tamás szerk.: Értékek és változások. II. k. Bp., 1987. 159-168.
- Kövér György: Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848-1914. Bp., 1982.
- Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., 1998.
- Kövér György: Az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In: Gerő András szerk.: A Monarchia kora – ma. Budapest, 2007. 44-72.
- Kövér György: A felhalmozás íve. Budapest 2002.
- Laky Dezső: Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp., 1930. (Statisztikai Közlemények, 60, 3. füzet)
- Matlekovits Sándor: Az ipar alakulása a capitalismus korában. Bp., 1911.
- Nagy Mariann: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Budapest 2003.
- Orosz István – Für Lajos – Romány Pál szerk.: Magyarország agrártörténete. (Agrártörténeti tanulmányok II.) Bp., 1996.
- Orosz István: A mezőgazdaság modernizálása. In: Magyar Tudomány, XCVI. kötet, Új folyam XXXIV. k. 1989. 10–11. sz. 821–831.

- Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Kovács Endre szerk.: Magyarország története 1848–1890. VII. k. Budapest, 1979.
- Paládi-Kovács Attila főszerk.: Gazdálkodás. Magyar Néprajz II. Budapest, 2001.
- Paládi-Kovács Attila főszerk.: Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai. Magyar Néprajz I/2. Budapest, 2009.
- Paulinyi, Ákos: Die Industriepolitik in Ungarn und in Österreich und das Problem der ökonomischen Integration (1880–1914). In: Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften, 1977. 2. H. 131–166.
- Pozsgai Péter: Torna mezőváros iparosai a 19. század közepén. In: Sasfi Csaba szerk.: A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban – Ipar és társadalom a 18-20. században. Salgótarján – Budapest, 2003. 157–182.
- Rakonczay Zoltán: A természetvédelem története Magyarországon. 1872–2002. Bp., Mezőgazda Kiadó, 2009.
- Szabó István szerk.: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. 2. kiadás. Budapest, 1972.
- Szilágyi Miklós: Az áradások és a gazdálkodás összefüggései az ármentesítés előtt. Ethnographia, 1999. CX. 55–72.
- Szulovszky János: A kézművesipar helyzetének változásai a céhek megszüntetésétől az államosítás küszöbéig. In: Szulovszky János szerk.: A magyar kézművesipar története. Budapest, 2005. 243–285.
- Tomka Béla: A magyarországi pénzintézetek rövid története 1836–1947. Bp.
- Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1896.
- Vörös Károly: A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek. Ethnographia, LXXXVIII. 1977. 1. sz. 1–13.

